

УДК 340.1+141.412

І.Г. ОБОРОТОВ, канд. юрид. наук, Миколаївський комплекс Національного університету «Одеська юридична академія»

ЧАСОВІ МЕЖІ ІСНУВАННЯ ПРАВОВИХ НОРМ

Ключові слова: існування нормативно-правового акта; життя нормативно-правового акта; чинність нормативно-правового акта; скасування нормативно-правового акта

Першим із запитань, які виникають у зв'язку з дією права у часі, має розглядатися питання про часові межі існування норми права. Мова йде саме про існування норми права, оскільки її дія не тотожна її існуванню, але впливає з неї; інакше кажучи, час дії норми права входить до часу її існування.

Досліджувана проблематика зачіпалася в працях вітчизняних і закордонних вчених: І.Ю. Богдановської, Е. Дженкса, Л. Дюгі, І.О. Ільїна, О. Плечія, Р. Уолкера, П.П. Цитовича, Г.Ф. Шершеневича та інших, які писали про «життя» нормативно-правових актів, часові параметри цього життя, буття цих актів після їх скасування. Втім, більшість проблем, що піднімалася у роботах цих вчених стосується лише окремих аспектів існування правових норм.

Звісно, що правові норми можуть знаходитися у різноманітних джерелах, однак межі дослідження вимушують зупинитися лише на тих нормах, які містяться в нормативно-правових актах

Під часом існування правової норми розуміється період, протягом якого вона має характеристики реального буття, тобто є наявною у часі й просторі. Часовими межами існування норми права є момент початку її реального буття і момент переходу її до небуття (закінчення реального буття). Говорячи про часові межі дії норм права, називають момент набрання ними чинності і момент втрати ними такої, які відмежовують час, протягом якого ці норми мають юридичну силу.

Нормативно-правовий акт починає своє існування до набуття ним чинності – із часу формування його проекту або концепції. Він постійно перебуває у процесі становлення, переходячи з одного якісного стану в інший, послідовно минаючи ряд стадій або етапів становлення. Г.Ф. Шершеневич вказував на «три досить важливих моменти» у житті закону (нормативно-правового акта): складення, оприлюднення і набрання чинності [1, с.167–168]. На особливу увагу заслуговує використання терміна «життя» закону, хоча із загального змісту випливає, що мова йде скоріше не про життя, а про існування, оскільки етапи складення і оприлюднення акта у часі завжди передують його народженню.

Можливим ввижається виділення таких стадій існування нормативно-правового акта [2]:

1) *«ембріональний»* (зародковий) стан, який закінчується формуванням певного проекту нормативно-правового акта (стадія триває від виникнення ідеї до її матеріалізації у певному словесному формулюванні);

2) *«народження»* нормативно-правового акта, як документа, що віддзеркалює волю законодавця (його прийняття у встановленому порядку й оприлюднення);

3) *життя* – найбільш тривалий і важливий етап існування нормативно-правового акта;

4) *період, який настає за «смертю»* нормативно-правового акта, коли він стає пам'ятником права і може бути використаний як навчальний матеріал.

Якщо вже йти за цією аналогією існування нормативно-правового акта із людським життям, то слід зазначити, що неодмінними рисами життєздатного нормативно-правового акта мають бути його своєчасність і темпоральна вираженість. *Своєчасність* означає, що цей акт прийнято саме тоді, коли у ньому є нагальна потреба, а не «заздалегідь» і не після того, як ця потреба зникне; тобто, акт є своєчасним за умови, що його прийнято і введено у дію одночасно із існуванням потреби у ньому.

Темпоральна вираженість означає, що акту треба надавати чинність лише після того, як його розробку буде цілком завершено: те-

мпорально невиважений акт можна порівняти із недоношеним дитям, яке хоча й живе, але, скоріше за усе, не володіє міцним здоров'ям. Способами перевірки життєздатності акта, який перебуває у ембріональному стані, є моделювання та експеримент, які дають змогу встановити, чи спроможеться цей акт на регулювання реальних суспільних відносин. Звичайно, що вимога темпоральної виваженості нормативно-правового акта може вступити у протиріччя із вимогою своєчасності: так, деяка ситуація може вимагати термінового прийняття акта, який не можна буде перевірити часом.

Необхідно зазначити, що нормативно-правовий акт, як правило, «вмирає» не миттєво: за красивим висловом видатного російського правознавця й філософа І.О. Ільїна правова норма «вмирає» не одразу, а лише в міру того, як зникають залишки колишнього життя» [3, с.125]. Таке повільне вмирання називається ультраактивністю або переживанням і буде розглянуто пізніше.

Не можна говорити, що зі смертю нормативно-правового акта припиняється і його буття: він лише втрачає властивість нормативності і переходить в іншу якість. Говорячи про час життя нормативно-правового акта, необхідно зазначити, що це такий час, обмежений двома моментами, а саме: початком (народженням) і закінченням (смертю), між якими цей акт може впливати на свідомість і волю людей, на їхню поведінку.

Із питанням про початок життя не виникає проблем: зазвичай ним є дата прийняття або оприлюднення (у більшості сучасних держав шляхом офіційного опублікування) нормативно-правового акта, або інша дата, зазначена у ньому самому. Бувають такі випадки, коли вже наступив час, призначений для набуття нормативно-правовим актом чинності, але акт не може бути використаний через певні об'єктивні обставини (наприклад, якщо суспільство не готове до різкої зміни у правовому регулюванні). Очевидно, що такий акт, незважаючи на те, що набув чинності, не володіє ще властивістю живого акта: він почи-

нає жити лише тоді, коли можливість його впливу на суспільні відносини стає реальністю. Звідси випливає, що нормативно-правовий акт починає жити й діяти в один і той же самий момент.

Говорячи про діючі («живучі») і недіючі («мертві») акти» [4, с.125], В.В. Трофімов, ставить знак рівності між життям і дією нормативно-правового акта. Подібне ототожнення є справедливим лише у тих випадках, коли мова йде про акти, момент припинення дії яких точно визначений і, таким чином, рівноцінний настанню смерті. Такий момент визначається або в самому нормативно-правового акті, або в іншому акті рівної або вищої юридичної сили, прийнятому для цієї мети.

Про життя інших нормативно-правових актів можна судити лише з того, чи використовуються вони в конкретних правовідносинах. Яскравим прикладом того може послужити англійське право, в якому «презюмується, що статут із часом не застаріває. У результаті подібного становища в сучасному англійському праві можна зустріти акти парламенту, прийняті у XIV–XV ст.ст., які й дотепер використовуються у судовій практиці» [5, с.77]. Вони є «вічними», тобто підлягають застосуванню судами до їхнього формального скасування або до спливу встановленого у них строку дії [6, с.48]. Нерідкими є такі ситуації, коли акт не відміняється, але й не застосовується, або застосовується лише у виняткових випадках.

Час дії нормативно-правового акта можна визначити як період його життя, в який він впливає на поведінку людей. Таких періодів у житті нормативно-правового акта може бути декілька: дія може бути призупинена за рішенням відповідного державного органа або перервана в силу обставин, які перешкоджають реалізації і застосуванню норм, що містяться в акті. Тим часом, життя нормативно-правового акта триває – він немовби засинає, але у будь-який момент за певних умов готовий пробудитися і продовжити свою дію.

У теперішній час в українській правовій системі виділяють такі межі дії нормативно-

правових актів, як початковий (початок дії) і кінцевий (припинення дії). При цьому початкова межа дії, як правило, визначається такими моментами [7, с.48]: 1) моментом опублікування; 2) моментом спливу певного строку, обчислюваного від дати опублікування або прийняття акта; 3) моментом прийняття; 4) моментом отримання адресатами; 5) іншим спеціально встановленим моментом початку дії.

Загальні принципи порядку набуття чинності законами встановлює Конституція України у ст.94, детально це питання висвітлює Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і вступу їх в силу» [8]. Таке регулювання вбачається неприйнятним із двох причин: по-перше, вступ у силу законів регламентується підзаконним актом; по-друге, як звідси випливає, підзаконний акт становиться на один рівень із законом (або, скоріше, принижує закон). У той же час на рівні галузевого регулювання бачиться значне просування вперед, наприклад, Митний кодекс України у ст.9 детально регламентує набрання чинності законами та іншими нормативно-правовими актами з питань митної справи [9].

Що стосується кінцевої межі дії нормативно-правових актів, то загальні правила закінчення (припинення) їхньої дії на законодавчому рівні взагалі нічим не визначені. Узагальнюючи доробок юридичної науки й практики, можна виокремити такі кінцеві моменти дії нормативно-правових актів [7, с.72]: 1) дата або термін, вказані у самому акті; 2) момент скасування нормативно-правового акта органом, який його прийняв, вищестоящим, спеціально уповноваженим на те органом (Конституційним Судом України; судом загальної юрисдикції); 3) момент прийняття або вступу в дію іншого нормативно-правового акта, що регулює ті самі або подібні відносини (із вказівкою на скасування або без неї).

На даний час не викликає сумніву, що нормативно-правові акти (зокрема – закон) мо-

жуть бути постійними й тимчасовими, але ще на початку ХХ ст. в західноєвропейській юридичній літературі з цього приводу велися суперечки. Дві школи, що суперничали, визнавали тезу про загальність закону (тобто його дію на невизначену кількість однорідних суспільних відносин), однак представники однієї з них зазначали: «...для того, щоби будь-яка постанова стала законом, вона має поширюватися на невизначений період часу...», в іншому ж випадку, така постанова не може вважатися законом в матеріальному значенні, якщо тільки це не винятковий закон. Французький конституціоналіст А. Есмен посилався на те, що «...важко зрозуміти, щоб закон, який, як уявляється, формулює правила справедливості, був би виданий на обмежений час» (цит. за [10, с.213-214]), але його опонент Л. Дюгі зазначав, що справедливість – поняття мінливе й відносне. Із цієї причини законодавець, «передбачаючи наперед вірогідні зміни соціальних відносин, обмежує застосування свого закону певним строком часу» [10, с.214]. Остання точка зору, яка підтверджує правомірність тимчасових законів – якщо тільки вони спеціально не спрямовані на врегулювання поодиноких відносин або створення сприятливих умов для конкретних осіб – видається більш обґрунтованою.

Різниця між постійним і тимчасовим законами полягає у початковій визначеності або невизначеності кінцевого моменту дії. У той же час, межі дії закону можна досить чітко визначити – ними є дата ухвалення (підписання, обнародування й т. ін.) і дата відміни (або вступу в силу нового нормативно-правового акта, закінчення встановленого строку дії).

Поряд із постійними (розрахованими на невизначений час) і тимчасовими законами, Г.Ф. Шершеневич виділяв перехідні закони (нормативно-правові акти), які застосовуються до відносин, що склалися до видання нового закону, для того, щоб пом'якшити різку зміну в законодавстві. Дія перехідних законів припиняється поступово, в міру ліквідації тих конкретних відносин, на які вони розраховані

[1, с.168–169]. Так само може діяти і постійний нормативно-правовий акт, який продовжує застосовуватися до відносин, які почалися до його скасування – у такому випадку він називається ультраактивним (переживаючим): його життя вгасає поступово.

Інакше стоїть питання про застосування нормативно-правового акта: якщо діяти він може тільки у час, відведений для його життя, то застосування не має для себе подібних меж. П.П. Цитович пов'язував це з можливістю зворотної сили акта, коли він застосовується до юридичних фактів і відносин, які виникли до вступу його в дію [11, с.88], тобто – і до його «народження».

Життя нормативно-правового акта припиняється в одному з таких випадків: 1) офіційне скасування акта; 2) припинення останнього з правовідносин, на які продовжував впливати нормативно-правовий акт після його скасування; 3) настання «природної смерті» (відмирання) нормативно-правового акта, коли він формально не скасований, але і не використовується у правовому регулюванні.

У зв'язку з останньою ситуацією в англійському праві, парламент із 1865 р. періодично видає акти «Про ревізію статутного права», які повністю або частково скасовують «мертві» акти, що накопичилися за кілька століть [5, с.78]. В англійському праві визнається також і скасування, яке «мається на увазі», що виявляється при розв'язанні колізій між нормами двох різночасових статутів (перевага віддається більш пізньому).

Цікавою є можливість відродження статуту в прецедентному праві, про що непрямо свідчить Р. Уолкер, який пише, що «за відсутності прямо вираженого іншого наміру законодавця скасування не має спричинити відродження до життя раніше скасованої норми права» [12, с.124].

Після своєї смерті нормативно-правові акти переходять у якісно інший стан, оскільки стають правовою спадщиною, здобувають статус у пам'ятників права і навчального матеріалу, використовуваного для професійної підготовки юристів. Те ж можна сказати й

про інші джерела права: правові звичаї, судові прецеденти й договори. Вони являють собою невід'ємну частину правової спадщини, будучи тепер не загальнообов'язковими правилами поведінки, а правовими пам'ятками, які можуть використовуватися як навчальний матеріал.

Тривалість дії різних джерел права вимірюється по-різному: хронологічним або хронометричним шляхом. Час дії правового звичаю вимірюється хронометрично, але проявляється, як правило, за допомогою хронології (тобто через конкретні рішення, прийняті на основі звичаю). До прецеденту може застосовуватися лише хронологічний підхід, що пов'язане із його казуальністю як джерела права: прецедент має юридичне значення тільки стосовно тих ситуацій, при розв'язанні яких його було використано компетентним органом. Період дії нормативно-правового акта і нормативного договору беззастережно визначається за допомогою хронометрії.

Послідовно вивчаючи джерела права, можна виділити деякі тенденції у їх розвитку. Так, часові межі дії не лише стають більш відчутними, але й набувають великого значення при переході від звичаю й прецеденту до нормативно-правового акта. Отже, при послідовному розгляді різних видів джерел права чітко проглядається тенденція конкретизації їх темпоральних особливостей, тобто все більшого значення набувають точні дані про початковий і кінцевий моменти дії правової норми, а також про можливості її застосування поза цими межами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шершеневич Г. Ф. Курсъ гражданского права : в 2-х т. / Шершеневич Г. Ф. – Казань : Университетъ, 1901–1902. – 446 с.
2. Оборотов И. Г. Нормативно-правовой акт: время жизни / Оборотов И. Г. // Юридический вестник. – 2006. – № 3. – С. 90–93.
3. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве / Ильин И. А. – М. : АСТ : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.

4. Трофимов В. В. Правовая жизнь: теоретические и социально-философские проблемы исследования / Трофимов В. В. // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 4. – С. 124–133.

5. Богдановская И. Ю. Закон в английском праве / Богдановская И. Ю. – М. : Наука, 1987. – 141 с.

6. Дженкс Э. Английское право / Дженкс Э. – М. : Юриздат, 1947. – 378 с.

7. Плечій О. Часові межі дії нормативно-правових актів України: проблемні питання / Плечій О. // Вісник Львівськ. ун-ту. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 70–73.

8. Указ Президента України «Про порядок

офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і вступу їх в силу» : від 10.06.1997 р. // Офіційний вісник України. – 1997. – № 50. – Ст. 1675.

9. Митний кодекс України : від 11.07.2002 р. // ВВР України. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.

10. Дюги Л. Конституційне право. Обща теорія государства / Дюги Л. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 957 с.

11. Цитовичь П. П. Курсъ русскаго гражданскаго права. Томъ I. Ученіе объ источникахъ права. Выпускъ первый / Цитовичь П. П. – Одесса, 1878. – 128 с.

12. Уолкер Р. Английская судебная система / Уолкер Р. – М. : Юрид. лит., 1980. – 632 с.

Оборотов И. Г. Часові межі існування правових норм / И. Г. Оборотов // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 655–659 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11oigipn.pdf>

Стверджується, що час існування правової норми не є тотожним часу її життя і охоплює більш тривалий відрізок часу. Аналізується час існування нормативно-правового акта і стверджується, що в ньому слід виділяти кілька етапів, основним з яких є життя нормативно-правового акта.

Оборотов И.Г. Временные пределы существования правовых норм

В статье утверждается, что время существования правовой нормы не тождественно времени её жизни и охватывает более длительный промежуток времени. Анализируется время существования нормативно-правового акта и утверждается, что в нём следует выделять несколько этапов, основным из которых является жизнь нормативно-правового акта

Oborotov I.G. Time Limits for the Existence of Legal Norms

Argues that while the existence of legal norms is not identical to the time of her life, and covers a longer period of time. We analyze the lifetime of a normative legal act and asserted that it should allocate a few steps, chief among which is the life of a normative legal act.